

METODOLOŠKE BILJEŠKE O TIPOVIMA PISMA U ĆIRILICI

Vladimir MOŠIN, Zagreb

Pred sam početak drugog svjetskog rata prof. Gregor Čremošnik je u članku »Studije iz srpske paleografije i diplomatike« pokrenuo važno pitanje o naučnoj neprikladnosti uobičajenih termina u slavenskoj paleografiji za označavanje raznih tipova pisma (ustava, poluustava i skoropisa — brzopisa) i o potrebi da se mjesto njih uvedu termini prihvaćeni u latinskoj paleografiji. Uistinu je »ćirilica prošla kroz četiri vrste pisma, od kojih dve imaju još jednu, odnosno čak po dve podvrste«; i ne samo to, »već ni jedna paleografija ne daje stručnu i dovoljno preciznu definiciju dotičnog termina«. Prekoravajući paleografije Karskog, Brandta, Sobolevskog i Ščepkina, da operiraju spekulativnim pojmovima, Čremošnik tvrdi da »kao osnovu moraće paleografija ćirilice da uzme ono merilo koje je kod paleografije drugih pisama od uvek na snazi, a kojim se ne služi ćirilska paleografija, na ime merilo dvolinijskog i četverolinijskog sistema i merilo međusobne povezanosti ili nepovezanosti slova. Na toj osnovi može se, onda, govoriti o majuskulnim i minuskulnim, te o knjižnim i kursivnim vrstama ćirilice«.¹ Malo poslije rata je i E. E. Granstrem pokrenula u SSSR pitanje o potrebi preciziranja paleografske termi-

¹ Glasnik Skopskog nauč. društva XXI, 1940, 1—19 (knjiga je izašla pred sam početak rata u proljeće 1941.). Poslije oslobođenja ja sam se podrobno osvrnuo na ovu studiju u članku »Ugovor sv. Save sa svetogorskim protatom o zemlji za vinograd, sa prilogom za istoriju srpskog brzopisa« (Glasnik Drž. muzeja za BiH, I, Sarajevo 1946, 81—122) i kasnije u recenziji na Čremošnikov rad »Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka« (Glasnik Zem. muzeja 1948, 103—143) u Hist. zborniku II, Zagreb 1949, 315—321. Pred smrt Čremošnik je ponovo pretresao postavljenu problematiku u članku na njemačkom jeziku u Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, III, Graz—Köln 1959, a poslije njegove smrti isti je rad izašao na hrvatskom jeziku u 13. svesku »Slova« 1963, 119—136. Iznoseći na ponovo razmatranje problematiku postavljenu u radovima prof. Čremošnika, vjerujem da time odajem svoju posebnu pažnju uspomeni naučenjaka čiju sam naučnu objektivnost svagda cijenio i čovjeka u kojem sam imao iskrenog druga.

nologije na bazi formalnog kriterija latinske i grčke paleografije.² Iako su obje ove akcije bile zapažene u stručnoj literaturi, ipak ne možemo smatrati da je pokrenuto pitanje riješeno. Mnogobrojni opisi rukopisa koji su u narednim godinama izlazili u SSSR, u Jugoslaviji i u drugim zemljama, kao i noviji udžbenici ćirilске paleografije — Čajeva i Čerepnina (1947), Čerepnina (1956), Horodyskog (1951), Lihačeva u »Tekstologiji« (1962) — još uvijek se služe starom terminologijom, a što je najvažnije, još uvijek se služe tim terminima u različitom smislu i s različitom primjenom u hronološkim okvirima.

Nemam utisak da bi pitanje naučne neprikladnosti uobičajenih termina ustava, poluustava i skoropisa i potrebe njihove zamjene terminima latinske paleografije postalo mnogo jasnije ni poslije članka Thorvi Eckhardt »Ustav, Glossen zur paläographischen Terminologie«.³ Polazeći od definicije ustava kao prvobitnog oblika kaligrafskog ćirilskog pisma određenog dvolinijskim prostorom, Eckhardt veoma iscrpljivo analizira pitanje o odnosu pojma ćirilskog ustava prema zapadnim terminima kapitale, uncijale, majuskule i opisnim terminima Schubarta u odnosu na tipove pisma na papirusu; dolazi do zaključka da »man kann also niemals den kyrillischen Ustav als Unziale bezeichnen, denn dieser Begriff ist engeren Inhalts« i kvalificira ga kao majuskulno kaligrafsko knjiško pismo. Pošto »der Poluustav, was graphische Gestaltung und Verwendungszweck anbelangt, nur eine Übergangsform ist«, Eckhardt ga ne analizira kao poseban paleografski tip; pokazujući da se poluustav počevši od XIII vijeka širi kao knjiško pismo, smatra da se on ne bi smio kvalificirati kao kaligrafska minuskula, jer nije postao iz kurzivne minuskule, već iz majuskule — ustava, a u mnogim slučajevima nije on ni kaligrafsko pismo. Skoropis je četverolinijski minuskulni kurziv. Zaključak je: »die Kyrillica kennt keine kalligraphische Buchschrift, die nicht Majuskel, und keine Kursive, die nicht Minuskelkursive wäre«; između ta dva osnovna tipa nedostaju spojne karike majuskulnog kurziva i kaligrafske minuskule. Nasuprot tome u glagoljici (gdje isto tako vlada neujednačenost kod kvalifikacije izvjesnih spomenika pomoću stranih termina) Eckhardt nalazi i prijelazne tipove: posebno u Bečkim listićima knjišku četverolinijsku minuskulu koja se razvila iz knjiške majuskule i koja je dobila svoj dalji razvoj u hrvatskoj

² E. E. Granstrem, O svjazi kirillovskog ustava s vizantijskim uncialom (Vizantijskij Vremennik III, 1950, 218—229); *ista*, K voprosu o vizantijskom minuskule (Vizant. Vrem. XIII, 1958, 222—245).

³ Wiener Slavistisches Jahrbuch, IV, 1955, 130—146.

uglatoj glagoljici. »Glagoljica zeigt also schon in Prinzip (und natürlich auch in der historischen Realisierung) mehr Kombinationen als Kyrillica und nähert sich so der Variabilität der Lateinschrift«.

Od svih gornjih teza meni se čini jasna samo ta da pojam ustava nije identičan pojmu uncijale; ali nije on identičan ni pojmovima prave majuskule i kapitale, jer je stvoren na bazi drugog kriterija. Nije tačno da je ustav dvolinijsko pismo, makar je i stvoren na bazi grčkog prvobitnog dvolinijskog tipa; kao tip pisma u paleografskom smislu ustav nije samo kaligrafsko pismo, već postoje i njegove nekaliografske poslovne varijante; nije poluustav samo prijelazni tip, već u paleografskom smislu poseban tip knjiškog pisma koji se drži kroz četiri stoljeća; nije tačno da u većini poluustavni tekstovi nisu kaligrafični — naprotiv, baš kao knjiško pismo u XVI—XVII. vijeku poluustav, nasuprot brzopisu, ima izrazito kaligrafski karakter; nije svaki poluustav četverolinijska minuskula, stariji ruski poluustav baš je dvolinijskog tipa; nisu svi tipovi brzopisa minuskulni kurziv — povezivanje slova u grafijske cjeline tipično je za ruski brzopis XVII vijeka, kada se on zaista pretvara u kurziv; u starije su doba kod brzopisa slova isto tako rastavljena kao i u poluustavu. Možda svi ovi nesporazumi treba da znače da je neprikladan osnovni stav — nastojanje da se evolucija slavenskog pisma utisne u formalne kalupe latinske paleografije. Ovi imaju svoje potpuno opravdanje u historiji evolucije latinskog pisma od dvolinijske kapitale prema četverolinijskoj minuskuli. Međutim slavensko je pismo stvoreno onda kad je u grčkom knjiškom pismu već vladala simbioza uncijale i minuskule, te se ono od svog postanka nije definitivno opredijelilo za dvolinijski odnosno četverolinijski sistem, već je prvi očuvalo samo u epigrafskim spomenicima, gdje se to nametalo prirodom materijala i zahtjevima »monumentalne« estetike. Mislim prema tome, da pitanje prikladnosti ili neprikladnosti dosadašnjih termina koje slavenska paleografija upotrebljava za označivanje raznih tipova pisma nije izgubilo od svoje aktuelnosti. Ali bilo da ostanemo kod njih ili da ih zamijenimo terminima latinske paleografije, svakako je najpreči zadatak da ih sadržajno, u odnosu na hronološke presjeke evolucije slavenskog pisma, što tačnije preciziramo.

Moram odmah priznati da ne pomišljam na mogućnost zamjene starih termina slavenske paleografije novima: u jednu ruku stoga što zapadni termini uncijale, minuskule i kurziva ne odgovaraju potpuno tipovima slavenskog pisma, pa bi njihovo uvođenje izazvalo nove nejasnoće i nesporazume. U drugu ruku — kako bismo mogli za-

misлити da stari opisi, počevši od uzornih opisa Vostokova i Gorskog, budu prerađeni radi prilagođavanja novoj terminologiji. Stoga sam mišljenja da bi se morala posvetiti najveća pažnja pitanju otkrivanja uzroka dosadašnjih protivrječnosti kod definicije tipa pisma određenih spomenika i preciziranju sadržaja dotičnih paleografskih pojmova.

Termin ustav u ćirilskoj paleografiji redovno se upotrebljava u smislu uncijale. A. Sobolevski i G. Cereteli označuju grčku uncijalu kao ustavno pismo.⁴ Ustavom nazivaju grčku uncijalu Ščepkin, Karski, Čerepnin, pa i Granstrem se slaže da »grčko uncijalno pismo možemo nazivati ustavom«.⁵

Vizantijska uncijala, koja se u doba prijelaza s tvrdog na meki pisaći materijal (pergamenu i papirus) razvila iz antičkog kapitalnog pisma natpisa, naslijedila je od njega dvolinijski sistem smještaja slova i težnju za čitkošću i ljepotom: geometrijsko-pravilni karakter slova, vertikalni stav, odsustvo nadrednih znakova, mali broj skraćenica (uglavnom »nomina sacra«). Međutim, paralelno s uncijalom živio je kao poslovno pismo i antički kurziv, iz koga se pod utjecajem uncijale u VII—VIII. vijeku razvila minuskula — srednjovjekovno poslovno pismo, čije osnovno svojstvo čini smještaj slova u četverolinijskom prostoru i koje se bitno razlikuje od uncijale oblicima većine slova. Do XII vijeka uncijala je stvorila nekoliko zasebnih tipova — duktusa. Granstrem navodi četiri glavna duktusa — koptski, zapadnoevropski, gruzinski i »praslavenski« koji je tako nazvan po sličnosti s kaligrafskom ćirilicom; ja bih ga, za razliku od tri prva periferijska tipa, nazvao u užem smislu »vizantijskim« sa nekoliko zasebnih varijanata, od kojih je jednu sačinjavao »praslavenski duktus«. Granstrem pravilno upozorava da nisu svi staroslavenski ćirilski rukopisi zavisni od tog kaligrafskog duktusa, već da se kod pojedinih spomenika (Savina knjiga, Listići Undoljskog, Žitije Kodrata) zapažaju tragovi neke druge skriptorske tradicije, i da sam »praslavenski duktus« u sačuvanim spomenicima X—XI vijeka već predstavlja rezultat evolucije nekog prethodnog tipa, možda već i pod povratnim utjecajem ćirilice.

Pojam ćirilskog ustava stvoren je u ruskoj paleografiji na bazi kaligrafskih ćirilskih tekstova staroslavenskog doba, na prvom mjestu Ostromirova jevanđelja iz 1056/57. god. Kao osnovna karak-

⁴ A. Sobolevskij i G. Cereteli, *Obrazci grečeskog ustavnog pisma po preimušćestvu IX—XI vekov*. S. Peterburg, 1913.

⁵ E. Granstrem, navedeno dj. 218.

teristika uzima se geometrijska pravilnost oblika slova. Prema Sobolevskom »slova se u ustavu odlikuju najvećom jednostavnošću oblika. U njima nalazimo ravne linije, više ili manje pravilne kutove, više ili manje pravilne krugove, dijelove kruga, ovale. Svako je slovo odvojeno od drugog. Svako slovo ima uvijek uglavnom jedan te isti oblik, drukčije rečeno, razlika u nacrtima jednog te istog slova kod jednog pisara je neznatna.«⁶ Više manje slične karakteristike nalazimo kod Brandta, Karskog, Lavrova, Ščepkina (uz posebno naglašavanje funkcionalnog momenta — reprezentativnog pisma za rukopise liturgijskog sadržaja), Čajeva i Čerepnina (1947), B. Horodskog (1951), Čerepnina (1956) i drugih. Noviji radovi — Granstrem, Čerepnin, kao i Čremošnik — ističu dvolinijsku bazu ustava, uz ogradu, da se u stvari mjerilo dvolinijskog sistema ne može strogo primijeniti gotovo ni na jedan staroslavenski spomenik, jer pojedina slova u ćirilici već po svojoj bitnosti izlaze iz dvolinijskog prostora.⁷

Imajući pred očima kaligrafske spomenike ruske ćirilice, paleografi su ponekad suviše isticali jednoličnu pravilnost ustavnih znakova. S obzirom na geometrijski princip ustava, kažu Čajev i Čerepnin, »u klasičnim primjerima ustava, možemo reći, uopće ne postoji neka individualizacija pri reproduciranju znakova kod jednog ili drugog pisara.«⁸ Međutim već je Sreznevski upozorio da duktus knjiga u XI vijeku možemo podijeliti na dvije vrste — krupan ustav kao u tekstu Ostromirova jevanđelja i sitno ustavno pismo kao u primjedbama u Ostromirovu jevanđelju i u ostalim knjigama.⁹ Čajev i Čerepnin poslije navedene konstatacije o jednoličnosti tipa ruskog ustava ipak upozoravaju na postojanje različnih ustavnih duktusa, napose velikog pisma Ostromirova jevanđelja, srednjeg ustava Svjatoslavova izbornika 1073. god. i sitnog ustava služabnih mineja iz 90-ih godina XI. vijeka (str. 133). N. Karinski, koji je specijalno proučio ustavno pismo ruskih rukopisa XI—XII. vijeka, mogao je da pored opće geometrijske stilizacije pisma konstatira do 30 različitih individualnih načina pisma.¹⁰ Upoređenje tih pisama s ustavnim pi-

⁶ A. Sobolevskij, Slavjano-russkaja paleografija, Izd. 2. Spb. 1908, str. 46.

⁷ Čremošnik, Studije, str. 3; isp. Mošin, Glasnik Drž. muz. 1946, str. 105; isti, Hist. Zbornik II, 1949, str. 320.

⁸ N. Čaevi i L. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva 1947, str. 130.

⁹ I. I. Sreznevskij, Slavjano-russkaja paleografija XI—XIV vv. SPB, 1885, str. 124.

¹⁰ N. Karinskij, Obrazcy pis'ma drevnejšego perioda istorii russkoj knigi, Leningrad 1925, str. 8; L. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva, 1956, str. 151.

smom južnoslavenskih spomenika navelo je Granstremovu na navedeni zaključak o postojanju različitih tipova duktusa u okviru staroslavenskog ćirilskog pisma.

Koliko je naučno opravdan termin *ustav* za pojam ćirilске uncijale? Slavenska je paleografija preuzela izraz *ustavno pismo* iz terminologije rukopisne tradicije. Riječ *ustav* označuje pravilo, neke ustanovljene, određene propise: »kajaždo vešt' svoj imat' ustav« stoji u Nikonovim Pandektima. U odnosu na karakter pisma *ustavno pismo* znači pravilno, propisno pismo, analogno izrazima *ustavnoe vremja*, *ustavnaja odežda*, *ustavno žiti je prema predanju svetih otaca* itd. — propisno pismo u skladu s kaligrafskim grčkim uzorom. U tekstovima nalazimo termin »ustavno pismo« (češće »knjižnoe pis'mo«), već u XV vijeku — prema Karskom u ispravi od 1476. god., i to baš u svom iskonskom značenju pravilnog, propisnog pisma. U takvom smislu termin *ustav*, kao kraća oznaka *ustavnog pisma*, bio je svagda potpuno razumljiv za svakog i sa ovog gledišta potpuno je jasan i prirodan za slavensku paleografiju — svakako je jasniji i zgodniji od termina *uncijale*, koji i u zapadnoj paleografiji nije još potpuno protumačen.¹¹

Međutim, kad prelazimo na stručnu paleografsku analizu tzv. *ustavnih tekstova*, opažamo da pojam *ustava* kao određenog tipa pisma, ćirilске uncijale, nije u paleografskim priručnicima tretiran na isti način. To se vidi kako po različitom određivanju pisma pojedinih spomenika kao *ustavnog* ili *poluustavnog*, tako i po različitim hronološkim okvirima koji se uzimaju za trajanje tih tipova pisma. Razlog je tome u nedovoljnoj dosljednosti upotrebe dotičnih termina, u miješanju paleografskog i kaligrafskog gledišta.

Kad Sobolevski kaže da je od Grka preuzeto *ustavno pismo* stvorilo slavenski *ustav*, da je ovaj nakon nekoliko stoljeća trajanja prešao u *poluustav*, a da je ovaj kasnije prešao u *skoropis*, potpuno je jasno da se ovdje ti termini tretiraju potpuno paleografski, kao sistematizovani tipovi pisma, koji uza sva kolebanja između kaligrafskog i nemarnog načina pisanja zadržavaju u dotičnom razdoblju jedan određeni karakter i izvjesna specifična svojstva koja ih odlikuju od drugih tipova pisma. Isto stanovište formulira Čerepnin kad kaže da »u ruskim rukopisima i ispravama nalazimo tri osnovna tipa pisma koji su *postupno smjenjivali jedan drugog* — *ustav*, *polu-*

¹¹ Isp. V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, str. 100—101.

ustav i skoropis«. (str. 150). Ali u praksi i kod ovog stanovišta dolazi kod najvećih autoriteta do neslaganja. Tako je na području ruskog pisma Sreznevski protezao doba u s t a v a do kraja XIV vijeka, kad se pojavljuju i poluustav i skoropis, ali u to doba stavlja i formiranje specifičnog ruskog tipa kasnijeg lijepog ustavnog pisma (str. 260). Sobolevski proteže trajanje ustava do kraja XV vijeka, od sredine XIV vijeka paralelno s poluustavom, a od XVI vijeka dalje mjesto ustava govori o kaligrafskom poluustavu. Čerepnin, stavljajući rođenje poluustava u sredinu XIV vijeka, kaže da se pored njega od XIV do XVI vijeka čuva i ustav u pojedinim raskošnim rukopisima (str. 242).

U odnosu na južnoslavenske rukopise Sobolevski je smatrao da se južnoslavenski ustav pretvorio u poluustav u XIV vijeku: »Možemo da zapazimo svega tri-četiri rukopisa iz ovog stoljeća, koji su pisani ustavom... Sve ostalo je pisano ili ustavom koji prelazi u poluustav, ili posve određenim poluustavom«. Slično Lavrov kaže da kod Srba za cijelo vrijeme od kraja XII do XIV vijeka vlada ustav... »Počevši od polovine XIV vijeka pojavljuje se poluustav, koji kasnije prelazi u skoropis« (str. 178). Međutim Ščepkin smatra da već od XII vijeka većina južnoslavenskih rukopisa predstavlja poluustav (str. 110). Slijedeći njegovo kaligrafsko stanovište, B. Horodyski kaže da »jako pismo artystyczne, kaligraficzne, ustav stosowany był zawse w reprezentacyjnych księgach cerkiewnych i przetrwał ewolucję, jakiej pismo cyrylickie uległo na przelomie XII i XIII w... Półustav pojawił się najpierw w południowej Słowiańszczyźnie, gdzie zaczął występować obok ustawu na przelomie XII i XIII w.« (str. 26).

Jasno je da razlog tolikih razlika hronoloških okvira ustava i poluustava u navedenim primjerima leži u različitom sadržaju koji se daje dotičnim terminima. Ako slavenska paleografija želi da ih zadrži, mora da ih precizira baš sa svog paleografskog stanovišta. Ovaj bi zadatak ostao u punoj snazi i onda kad bi se mjesto ustava i poluustava uveli zapadni termini, čak mislim da bi u tom slučaju navedeni zadatak postao još teži, jer, kao što ćemo vidjeti, pojmu poluustava ne odgovaraju potpuno ni »poluuncijala« ni minuskula.

Izraz poluustavno pismo, koji je isto tako kao i naziv ustavno pismo preuzet iz ruske rukopisne tradicije, prvobitno ne znači ništa drugo nego polu-pravilno pismo, nekaligrafsko, nedotjerano. (Isp. termine poluustavije i poluustavjice za označivanje crkvenog skraćenog pravilnika, ustava ili tipika: javljaju se u »Otpisnoj« Korjažemskog Nikolajevskog manastira u sre-

dini XVI vijeka)¹². U takvom smislu »polupravilnog«, neurednog pisma upotrebljavaju katkada izraz poluustavno pismo za karakteristiku pisma nevještih zapisa u ustavnim rukopisima. U takvim se slučajevima prećutno pretpostavlja sinhrono postojanje takvog »običnog pisma« paralelno s ustavnim pismom, samo što sporadičnost i malobrojnost takvih zapisa u najstarijim rukopisima nije davala paleografima dovoljno osnova da iz raznolikosti oblika u neurednom pismu tih zapisa izdvoje tipične oblike za karakteristiku tadašnjeg »poslovnog pisma«. Tek nova otkrića velikog broja poslovnih tekstova pisanih (u stvari utisnutih oštrim predmetom) na komadićima brezove kore (na »beresti«) pokazala su paleografima veliko zasebno područje starog pisma, koje u jednu ruku ima izvjesnih sličnosti s pismom natpisa na zidovima i na raznim predmetima, kao što su krstovi, preslice itd., a u drugu ruku s nekaligrafskim zapisima u rukopisima.¹³ Ova su nova saznanja dala osnova Čerepninu da se u svojoj Ruskoj paleografiji 1956. g. prvi osvrne na pitanje posebne kategorije poslovnog pisma (»delovoje pis'mo«), paralelnog knjiškom ustavu. »Zapisi u rukopisnim spomenicima XI vijeka, vremenski bliski tim rukopisima, a možda i suvremeni njima, katkada su pravljani pismom brzim, nepravim, nestalnim. Ovi *duktusi*, koji se pokazuju kao prototipovi poluustava i skoropisa, pokazuju da se već u XI. vijeku u procesu širenja pismenosti razvijalo i poslovno pismo. Primjeri posljednjeg sačuvani su u obliku tekstova napisanih na liku (beresta). Na taj način, tip pisma zavisio je i od sadržaja teksta i od karaktera pisaćeg materijala« (str. 151).

U spomenutim Nikonovim Pandektima među drugim praktičnim uputima monasima-pisarima daje se savjet: »Ne pišite v pustyni dobroju gramotoju žitii i sloves na kožanyh horotjah«. Izraz *dobraja gramota*, upotrebljen ovdje pored izraza *prostaja gramota*, u vizantijskom originalu sigurno se odnosio na upotrebu kaligrafske uncijale (kojom se u to doba služilo samo za raskošne tekstove jevanđelja i sl.) nasuprot obične minuskule, tadašnjeg običnog poslovnog pisma. Za ruskog pisara *dobraja gramota* sigurno je ovdje značila kaligrafski ustav, dok *prostaja gramotu* nije on mogao shvaćati drukčije nego kao tadašnje obično poslovno pismo.

¹² I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka, Dopolnenija*, SPB 1912, 220.

¹³ L. P. Žukovskaja, *Razvitie slavjano-russkoj paleografii*, ANSSSR, Moskva 1963, str. 109—119; *ista* u knjizi *Paleografičeskij i lingvističeskij analiz novgorodskih berestjanyh gramot*, Moskva 1955.

Minuciozna paleografska analiza »berestjanih« tekstova pokazala je u njihovu pismu izvjesne osobitosti, koje imaju svoje objašnjenje u karakteru pisaćeg materijala, u načinu pisanja, pa vjerovatno i u nedovoljnoj skriptorskoj vještini pisara, ali je ipak utvrdila podudaranje općeg tipa grafema s osnovnim tipom tadašnjeg ustavnog pisma. Čerepnin pravilno karakteriše ovo pismo kao prototipove poluustava i skoropisa, jer to još nije poluustav. Neka odstupanja od ustavnog tipa nisu tu postala redovna, da bi se tipizirala i formirala novi paleografski tip. Sa ovog stanovišta ja se ne slažem sa Ščepkinom da već u XII vijeku većina južnoslavenskih tekstova predstavlja poluustav, niti s Horodyskim da se poluustav kao sistem rodio na južnoslavenskom terenu na prijelazu iz XII u XIII vijek. Nješto pismo Dobromirova jevanđelja, Ohridskog apostola ili 10. lista Vukanova jevanđelja, toliko karakteristično po svojoj arhaičnosti, još ne predstavlja tipizirani sistem poluustava: ovo nije nova tekovina, nije idući stupanj paleografske evolucije, kakvim ga smatra Horodyski, već preživljavanje arhaičke tradicije poslovnog pisma, koje je, kao i pismo natpisa, isto toliko staro kao i knjiški ustav.

*

Ako je poslovno pismo — prosta gramota već od najstarijeg razdoblja slavenske pismenosti postojalo kao zaseban tip pisma paralelnog u s t a v n o m, treba pretpostaviti da je ono paralelno s ustavom proživljavalo svoju evoluciju. Tu mi zaista zapažamo evoluciju (iako u manjoj mjeri) i na spomenicima na liku, a mnogo jasnije na knjiškim tekstovima, posebno u zapisima »nemarnim ustavom«. Evolucija na području knjiškog pisma već od svog početka nije išla pravolinijski na čitavom ćirilskom terenu. Historijski razlozi, koje sam nastojao razotkriti u svom radu o periodizaciji u historiji rusko-južnoslavenskih književnih veza, povremeno su rastavljali tok ove evolucije u posebne struje i opet su ih sastavljali, prouzrokujući potrebu uzajamnog usklađivanja specifičnosti stvorenih u razdobljima odvojenog života. Prvo razdoblje takvog razdvojenog života pada u XI i XII stoljeće, kada je vizantijska vladavina na Balkanu prekinula žive kulturne veze između južnog i istočnog Slavenstva. Dok je blistavi razvoj kulturnog života i napose književnosti u Kijevskoj Rusiji utjecao i na prirodnu evoluciju knjiškog pisma, kulturna stagnacija na slavenskom Balkanu, izazvana vizantijskim šovinizmom i antibogumilskom inkvizicijom, odrazila se u pismu raspa-

danjem zajedničke pravopisne tradicije i petrifikacijom arhaičke grafije. Pored toga u oblastima koje su uspjele da obrane kakvu takvu samostalnost, formirala su se lokalna kulturnohistorijska područja. Tako je bilo na glagoljskom području Sjeverne Dalmacije; tako i na zetsko-humskom području Dukljanske države. Miroslavljevo jevanđelje iz 80-ih godina XII vijeka pokazuje, kako se na tom, prema Zapadu orijentisanom, području formirao poseban tip ćirilskog ustavnog pisma i posebna pravopisna tradicija, a i poseban način knjiške iluminacije.

Nesumnjivo je da se na istom terenu odigravao i razvoj poslovnog pisma i to baš na specijalnom području kancelarijskog pisma. Ljetopis popa Dukljanina dosta govori o diplomatskim vezama dukljanskih vladara sa susjednim srpskim kneževinama, Dubrovnikom i drugim dalmatinskim gradovima, a i s Južnom Italijom. Na žalost nema sačuvane nijedne originalne ćirilске isprave iz doba Dukljanske kraljevine, ali ćirilski potpisi Nemanje i Miroslava na njihovom ugovoru s Dubrovnikom 1186. god., kao i ugovor bana Kulina iz 1189. god. svjedoče da je u diplomatskoj prepisci na tom terenu vladao lokalni tip poslovnog pisma, jednostavnijeg pravopisa i uproštenih oblika u poređenju s knjiškim spomenicima. Nije isključeno da i karakteristično kancelarijsko pismo dubrovačkog pisara koje nalazimo na ugovorima i drugoj prepisci Dubrovnika s raškim, bosanskim, humskim i bugarskim vladarima u prvoj polovici XIII vijeka, odražuje izvjesne osobitosti kancelarijskog pisma koje se u prethodnom razdoblju formiralo u kancelariji Dukljanske države.¹⁴

U svojim »Studijama« str. 4—5 Čremošnik označuje pismo dubrovačkog pisara-anonima (J. Vrana je pouzdano utvrdio da je to bio notar Paskal u drugoj četvrti XIII vijeka) kao poluustav. Ovo je pitanje od vrlo velike metodološke važnosti za ćirilsku paleografiju te moramo da se na njemu zaustavimo. »Prema uzoru opšte paleografije biće i u paleografiji ćirilice najpodesnije da se poluustavom smatra ono pismo, koje predstavlja prelazni stadij od majuskule ka čistoj minuskuli. Poluustav bi, prema tome, u paleografiji ćirilice značio isto, što se u paleografiji latinice označava kao »poluuncijala«, tj. vrsta pisma koje još nije konsekventno minuskulno, ali u kome su izvjesna slova ipak već izašla iz okvira dvolinijskog i prešla u četverolinijski sistem. Ali, kako god se formulisala definicija poluustava, jedna razlika će između poluustava i poluuncijale uvek

¹⁴ Isp. J. V r a n a, Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave? Slovo 6—8. Zagreb 1957, 311—334.

postojati. Poluuncijala, naime, postala je u doba, kada je latinsko pismo imalo za sobom prebrođen i stadij dvaju majuskula, i stadij majuskulnih kursiva, te je pri svome postanku crpla većinu svojih osobina iz majuskule, ali znatan broj elemenata (oblik slova a, b, r, s itd.) i iz kursive. Na taj način, poluuncijala predstavlja prelaz iz majuskule u dvostrukom pogledu, i u pogledu prelaza iz dvolinijskog u četverolinijski sistem, i u pogledu oblika pojedinih slova. Sasvim drukčiji je slučaj sa poluustavom. On pri postanku ima pred sobom samo ustav, a nikakve kursive iz koje bi preuzimao nemajuskulne oblike slova, nego on mora da takve oblike tek stvara u toku svoga razvoja. Prema tome, kod poluustava kao kriterij otpadaju kursivni oblici pojedinih slova i, kao jedini kriterij, ostaje samo prelaz u četverolinijski sistem. Genezu i razvoj toga prelaza u četverolinijski sistem, tj. prelaza u pravu minuskulu, može se pratiti samo i jedino kod srpskih diploma XIII veka.« Spomenuvši pri kraju ovog odlomka da je pismo knjiških spomenika u XIV vijeku primilo nekoliko minuskulnih elemenata i time »postalo upravo tipičnim pismom velikog broja knjiga od XIV veka dalje«, Čremošnik dodaje: »Smatram da je sporedno, hoće li se to tipično pismo nazivati poluustavom ili ustavom sa kursivnim elementima. Sa paleografskog stanovišta možda bi bila podesnija druga oznaka, jer od poluustava razvoj vodi dalje u čistu minuskulu, a od pisma sa navedenim minuskulnim elementima ne vodi dalje uopšte nikakav razvoj.« (str. 5).

Odajući potpuno priznanje zaslugama G. Čremošnika za određivanje i iscrpnu analizu razvoja paleografskog tipa srpske kancelarijske minuskule, moramo ponovo naglasiti da se ne slažemo niti s njegovim osnovnim metodološkim stavom o izjednačivanju paleografskog kriterija slavenske i latinske paleografije u odnosu na tipove pisma, niti s njegovim radikalnim odnosom prema sadržaju termina koji su u slavenskoj paleografiji već odavno dobili izvjestan određeni smisao.

Nije tačno da je ćirilski ustav potpuno ekvivalentan pojmu majuskule. Ako je on postao od grčke uncijale, ne znači da je primio i zadržao sva njezina svojstva. Zadržavši pravilnost oblika, nije on zadržao dvolinijski sistem pisma, kao što i glagoljica, ako je postala od grčke minuskule, nije zadržala njezin četverolinijski sistem, već se oblikovala prema tipu ustava. Pravih majuskulnih spomenika u ćirilskim rukopisima nema (osim epigrafskih, gdje se dvolinijski sistem nameće tehničkim i estetskim razlozima). Ako je možda pri

svom postanku ćirilica bila zamišljena kao dvolinijska epigrafska uncijala, u praksi je taj sistem bio odmah napušten.

Isto tako ni poluustavno pismo ne mora da bude ekvivalentno pojmu poluuncijale. Ne samo po tome što su oba ova sistema pisama potpuno različita po načinu svog postanka i elementima od kojih su postala — kao što to konstatira sam Čremošnik —, nego baš po tome što »jedini kriterij — prelaz u četverolinijski sistem« uopće nije uziman u obzir u ranijim karakteristikama poluustava. Nije uziman ne zbog potcjenjivanja metode zapadne paleografije, nego iz prostog razloga što spomenika dvolinijskog sistema u slavenskom knjiškom pismu nema; sa ovog gledišta i svi najstariji ustavnici spomenici trebali bi da se smatraju poluustavnima. Ako po zamisli Čremošnika prenesemo termin poluustava samo na srpsko kancelarijsko pismo XIII vijeka, koje zaista predstavlja prelazni tip kancelarijskog pisma u procesu formiranja kancelarijske minuskule, šta ćemo s ruskim i srpskim spomenicima XV—XVII. vijeka koji, prema dosadašnjim saznanjima slavenske paleografije predstavljaju dva zasebna tipa ćirilskog poluustava? Nije ispravno mišljenje da je beznačajno da li ćemo pismo XV vijeka zvati poluustavom ili ustavom s kurzivnim elementima! Ustavom ga zvati ne možemo jer su u njemu slova zbog zanatlijske stilizacije uproštenih oblika već izgubila baš svoje osnovno ustavno svojstvo — pravilnost, a i elementi poslovnog pisma koji su u taj sistem uneseni u XIV vijeku nisu kurzivni, već u srpskom poluustavu minuskulni, a u ruskom nisu ni minuskulni ni kurzivni, pošto ovih tipova pisma u prethodnoj historiji ruskog pisma nije bilo.

U svojim kasnijim studijama o srpskoj kancelarijskoj minuskuli (Slovo 13, str. 124, bilj. 12) Čremošnik se saglasio s mojim stanovištem prema terminu poluustav¹⁵ — ostavio ga je kao oznaku za knjiško pismo XV—XVII vijeka i prihvatio moj prijedlog da se za srpsko kancelarijsko pismo XIII vijeka uzme termin kancelarijske minuskule (što je prihvatio i J. Vrana), ali se nije vratio na pitanje metodološke strane ovog problema i zato mislim da je zadatak prečišćavanja dotičnih paleografskih termina, koje smo preduzeli u ovom članku zahtijevao ponovan pregled naše polemike.

Ovakvog tipa pisma ne poznaje ni Rusija ni Bugarska, te ostaje nesumnjiva činjenica da je to pismo srpskog podrijetla i da je nastalo u krajevima orijentisanim prema Zapadu. S obzirom na to da se

¹⁵ v. Mošin, Glasnik Drž. muz. u Sarajevu, I, 1946, 105 i Hist. zb. II, 1949, str. 320.

pismo ovog tipa nalazi u prvoj polovici XIII vijeka samo u aktima dubrovačkog arhiva, da prva kolebljiva nastojanja srpskih akata domaćeg postanka daleko zaostaju za izrađenim sistemom pisma dubrovačkog pisara-anonima iz prve polovice XIII vijeka, i da općim karakterom svoje stilizacije to pismo podsjeća na vertikalnu minuskulu tadašnjih latinskih akata, ja sam pretpostavio »da je prvobitno mjesto rođenja naročitog stilskog tipa ćirilske kancelarijske minuskule bilo u dubrovačkoj kancelariji, koja je tokom prve polovice XIII vijeka izrađivala ćirilske tekstove i za susjedne slavenske vladare« (Hist. zb. II, 321). Čremošnik, koji je vezao postanak i razvoj ovog tipa pisma za kancelariju Nemanjićke Srbije, ostao je kod ovog pitanja na stanovištu, da »pitanje prioriteta, da li Srbija ili Dubrovnik, samo je po sebi suvišno jer zbog nedostatka sačuvanih dokumenata to pitanje nikada neće moći biti riješeno na takav način da prigovori ne bi bili mogući« (Slovo 13, str. 129). Ja se ne slažem da je pitanje podrijetla ovog specifičnog tipa pisma suvišno, kao ni s time da bi mogućnost prigovora trebala da obezvrijedi iznašanje hipoteza. Svakako Čremošnikov prigovor da se produžavanje stabla kod A ne javlja prvi put kod pisara-anonima već u Nemanjinom potpisu 1186. godine, ne može se uzeti kao ozbiljan prigovor, jer je baš oblik tog slova s dugačkim stablom prastari oblik poslovnog pisma, koji nalazimo i u Samuilovu natpisu 993. g. i u preslavskom natpisu Pavla hartofilaksa, i u dobrudžanskom natpisu 943. g. i dr. Budući da pismo pisara-anonima svakako predstavlja već ustaljeni sistem, a kako se nijedno pismo ne može roditi potpunom autogenezom, već se uvijek naslanja na neku prethodnu tradiciju, mislim da je najprirodnije smatrati ovaj tip pisma za završni stadij u formiranju kancelarijskog pisma u jednom srpskom kraju orijentisanom prema Zapadu: vjerovatno na području Dukljanske države u toku XI-XII v. uz definitivno »oformljenje« u dubrovačkoj kancelariji.

Čast za određivanje ovog tipa srpske kancelarijske ćirilice i procesa njenog postupnog razvoja svakako pripada Čremošniku. Bitno svojstvo ovog tipa — minuskulni četverolinijski sistem, u koji postupno prelaze pojedina slova velikim produžavanjem svojih stabala, dok paralelno s time niz slova znatno mijenja svoj oblik: B se pretvara u kvadrat, K u dvije susjedne crtice, Б teži jedнопoteznom obliku, З gubi uglove, Г, Ж i М spuštaju srednji dio ispod linije, Д dobiva osobito karakterističan oblik od dvije dugačke crte u uglu koji zatvara treća mala crtica. U posljednoj četvrti XIII vijeka nalazimo izrađeni tip kancelarijske poluminuskule (u Milutinovu

pismu-autografu 1282. g.), a na prijelazu iz XIII u XIV vijek definitivno se formira kancelarijska minuskula s dugim produžecima stabala, kojoj u prvoj polovici XIV vijeka Čremošnik daje ime »koso neparalelnog tipa« i koja u sredini XIV v. prelazi u »okomito paralelni tip«. Otada se kancelarijska minuskula pojavljuje i u manastirskim poveljama, dok je prije za izradu crkvenih povelja služilo knjiško pismo.

Srpska kancelarijska minuskula u doba srpske premoći na Balkanu, uglavnom u trećoj četvrti XIV vijeka, raširila se po susjednim zemljama, povremeno u većoj ili manjoj mjeri. U Dubrovniku se njome služe kancelari od sredine XIV vijeka do 1430. godine. U Bosni je uvodi logotet Vladoje koga je Tvrtko oko 1376. god. prilikom krunisanja za kralja Srbije i Bosne doveo onamo iz Srbije; tu se ovo pismo drži u upotrebi do kraja XIV vijeka i opet se obnavlja u sredini XV v. za vlade Stjepana Tomaša u doba njegovih pretenzija na srpsku krunu. Karakteristična je pojava tog pisma na povelji kralja Matijaša Korvina opatu Aleksandru kojom mu poklanja imanja u Hercegovini 1465. god. u doba priprema za oslobođenje Balkana od Turaka. Razumljiva je upotreba tog srpskog kancelarijskog pisma i u zemljama koje su ulazile u Dušanovu carevinu, napose u povelji Aleksandra Avlonskog iz 1368. god. i kasnije kod Kastriota. Vrlo je značajna pojava te vrste pisma u najstarijim vlaškim poveljama gospodara Vladislava 1374. g., Dana I 1385. g. i Mirče Starog 1387. g. manastirima Vodici i Tismenu koje je osnovao srpski monah i diplomata Nikodim. Međutim, pojava tog pisma na vlaškim poveljama nikako ne daje pravo na zaključak da bi ono bilo preuzeto iz Bugarske, jer u sačuvanim bugarskim poveljama ove vrste pisma nema. Tamo nalazimo ili obično knjiško pismo poslovnog tipa (koje izdavači nazivaju poluustavom), ili poseban tip kancelarijskog poslovnog pisma koje čini prijelaz od ustava prema poluustavu, a koje nazivaju brzopisom. Vrlo je značajno da se ni u Srbiji srpska kancelarijska minuskula ne drži stalno do pada države, već u prvoj polovini XV vijeka, za despota Stefana i Đurđa, ustupa mjesto poluustavu, odnosno ustavu s poluustavnim elementima. Mislim da ne ćemo pogriješiti ako pretpostavimo da je razlog te reforme u kancelarijskom poslovanju bio iste prirode kao i pojava novog re-savskog pravopisa koji se očividno formirao pod utjecajem pravopisne reforme bugarskog patrijarha Jevtimija, a u Srbiji se pojavio u posljednjoj četvrti XIV vijeka, vjerojatno pod ličnim utjecajem tadanjeg srpskog patrijarha Jefrema, Bugarina podrijetlom i prija-

telja patrijarha Jevtimija¹⁶. Dok je treća četvrt XIV vijeka, doba političke predominacije Srbije na Balkanu, bilo i doba srpske predominacije na kulturnom polju, dotle je u posljednjoj četvrti istog stoljeća, u razdoblju feudalnog rasparčavanja države i grčevite borbe protiv turskog nadiranja, kulturno vodstvo prešlo u Bugarsku, rukovođenu reformnim pokretom patrijarha Jevtimija. Riječi Konstantina Filozofa da prosvjetna akcija patrijarha Jevtimija nije imala značenja samo za Bugarsku, već da »i do sada okolne carevine prosvjećuje« nalazi potvrde u bugarizmima koji su ušli u resavski pravopis. Pretpostavljam da ni uvođenje tadašnjeg knjižnog pisma u isprave vladalačke kancelarije nije učinjeno bez ugledanja na praksu bugarske kancelarijske prakse u posljednjem razdoblju Bugarskog carstva. Što se tiče kancelarijskog pisma vlaško-moldavskih akata, ono se nije formiralo pod uplivom bugarske kancelarije (koja poslije 1393. god. uopće nije postojala), već pod utjecajem srpske tradicije i u tom pogledu ono predstavlja kancelarijsku minuskulu (tako ju je označivao i Kalužnjacki).

Prema tome držim da ćirilaska paleografija treba da — pored pojmovna poslovnog tipa knjiškog pisma i kancelarijskih poluustava i brzopisa — za specijalan tip srpskog srednjovjekovnog kancelarijskog pisma prihvati i termin kancelarijske minuskule kao i prethodni tip kancelarijske poluminuskule. Njegovu specifičnost čini karakteristični sistem produžavanja stabala u smislu zapadnog kriterija smještaja slova u četverolinijskom prostoru po ugledu na latinsku minuskulu.

*

Prelazeći na onaj tip pisma za koji se u slavenskoj paleografiji utvrdio termin poluustav, moramo da se vratimo na pitanje razlikovanja paleografskog i kaligrafskog stanovišta u odnosu na klasifikaciju tipova pisma. Ako je savremenik osjećao poluustav prema u s t a v u kao »polu-pravilno«, kaligrafski nedotjerano pismo, paleografija već odavno upotrebljava taj izraz u smislu paleografskog termina za oznaku određenog tipa pisma koji je u određenom vremenskom odsjeku zamijenio prethodni ustav. Prema tome, ako bismo i u jednom vrlo starom tekstu naišli na izraz »poluustavno pismo« nasuprot ustavnom (kao što je u navedenoj antitezi d o b r e i p r o

¹⁶ isp. V. Mošin, Revolucije u istoriji srpskog pravopisa (Bibliotekar, Beograd 1946, br. 6, str. 471—475).

ste gramote u rukopisu XI vijeka) trebalo bi da taj izraz prevedemo terminom poslovnog pisma, kao tipa sinhronog ustavom, a termin poluustav ostavimo samo za određeni tip knjiškog pisma koji vlada u rukopisima od sredine XIV do XVII vijeka.

Čini se da bi sa istog sinhronog gledišta kao u slučaju ustava i poslovnog pisma trebalo promatrati i odnos poluustava i brzopisa. Obično je mišljenje da se »ustav pretvorio u poluustav, a ovaj je prešao u brzopis« (Sobolevski), odnosno, da se »iz ustava razvio poluustav, iz poluustava brzopis, a iz brzopisa kurziv« (Đ. Sp. Radojičić): iz toga se stvara predstava o jednoličnom, pravolinijskom vremenskom redosljedu dotične evolucije. Tako to još decidiranije kažu Čajev i Čerepnin karakterišući ustav, poluustav i brzopis kao »tri osnovnih, posledovateljno smenjavih drug druga tipa pisma«. Međutim, isti autori, kad prelaze na konkretniju karakteristiku svakog od tih tipova, više puta baš naglašavaju istovremenost postanka poluustava i skoropisa. Razvoj skoropisa iz poluustava ne valja zamišljati kao historijsku, vremensku evoluciju (kao što je poluustav iz ustava) već kao morfološko-genetičku bifurkaciju (kao poslovno pismo iz knjiško-ustavnog).

Ova je razlika u stanovištu prema prirodi navedene veze između tih tipova pisma značajna i interesantna u vezi s funkcionalnim kriterijem koji je u odnosu na tipove pisma naglašavao Ščepkin i koji sada ističe Granstrem. »Svi pokušaji da se tačno odrede specifične oznake ustava, poluustava i brzopisa na osnovi spoljnog izgleda ova tri tipa — kaže Ščepkin — pate od neodređenosti. Definicije, koje su na taj način dobivene kod raznih istraživalaca, znatno se razilaze i u praksi se često pokazuju nedovoljne. Međutim praktički, tj. na realnim primjerima, razlikovanje triju tipova pisma stiže se bez zapreka, i kolebanja se pojavljuju dosta rijetko. Sve se to objašnjava time, što su uzajamne razlike ustava, poluustava i brzopisa mnogobrojne, ali nisu sve jednako obavezne, tj. u svakom pojedinom slučaju mogu da budu odsutne ili slabo izražene takve spoljne oznake, koje se jednom ili drugom istraživaocu čine bitnima. Stoga mi smatramo svrsishodnim da određujemo ustav, poluustav i brzopis ne po njihovu spoljnom izgledu, nego po svrsi koju ima svaki od ovih tipova pisma. Slavenski *ustav*, slično svom izvoru, vizantijskom ustavu, jeste lagano i svečano pismo; ono ima za svrhu ljepotu, pravilnost, crkvenu dostojanstvenost. Ustav je karakterističan za doba, kada pismenost ima prvenstveno

liturgijski karakter. Iz toga proističu sve njegove spoljne osobitosti — čitki, arhitektonski karakter poteza i mali broj kratica... Slavenski *poluustav* karakterističan je za doba, kada je pismenost prerasla liturgijske okvire i pokazuje širi književni razvoj. U vezi s naraslom potrebom za knjigom poluustav se pojavljuje kao poslovno pismo pisara koji rade po narudžbi i za prodaju. Poluustav spaja svrhe udobnosti pisma i čitkosti, iz toga su njegove spoljne oznake: poluustav općenito sitniji i jednostavniji od ustava i sa više kratica... Slova se u poluustavu ne drže strogo geometrijskog principa: pravi potezi dopuštaju izvjesnu krivinu, okrugli ne daju pravilnog luka. Načelu udobnosti služe i kratice, ali njihov broj biva vrlo različit... *Brzopis* (skoropis) je poseban tip pisma, kojemu je svrha samo štednja vremena ili ubrzavanje procesa pisanja, i to znatno. *Brzopis* se isprva pojavljuje pred kraj onog doba u kojem vlada ustav, ali se širi tek u doba poluustava. *Brzopis* je karakterističan za doba, kad je pismo široko rasprostranjeno ne samo kao potreba visoke kulture, već i kao oruđe praktičnih potreba — najprije u međunarodnim i pravnim odnosima, zatim u državnoj i privatnoj administraciji; na ova dva područja, uslijed razgranjivanja državne uprave i privatnog gospodarstva, prvobitne kratke bilješke sve se više zamjenjuju sistemom detaljnih dokumenata. Bitno ubrzavanje procesa pisanja postiže se kod brzopisa pomoću osobitih načina koji nisu poznati ni ustavu ni poluustavu; ovi se načini pisma jako odražavaju na spoljnom izgledu brzopisnih slova i njihovom spajanju. Štaviše i kratice dobivaju kod brzopisa bitno drugi karakter.«¹⁷

Smatrao sam za potrebno da u ovom metodološkom razmatranju skoro u cjelini citiram Ščepkinovu karakteristiku tipova slavenskog pisma, od koje treba da se ide u daljem razglabanju komplikovane problematike poluustava. Već i na osnovi citiranog odlomka, a da ne uzimamo u obzir specijalno razmatranje o poluustavu i brzopisu na str. 106—107, 118—132, moramo da odbijemo kao neopravdan prekor Čremošnika da »Ščepkin napušta uopšte svaku definiciju« i da u smislu funkcionalnog momenta određuje ustav kao svečano liturgijsko pismo, poluustav kao pismo koje se upotrebljava i van liturgijskih dela, a skoropis kao ubrzavanje procesa pisanja. (Studije, 2). Ali do neke je mjere opravdan prigovor Čerepnina kad ističe da u doba ustava nije postojala samo liturgijska pismenost:¹⁸ u doba Ščepkina slavenska paleografija još nije poznavala poslovnog pisma starijeg

¹⁷ V. Ščepkin, Učebnik ruskoj paleografii. M. 1918, 93—94.

¹⁸ L. Čerepnin, Russkaja paleografija, 1956, 150—151, 240.

razdoblja i prema tome Ščepkinovo funkcionalno posmatranje evolucije tipova treba da donekle bude revidirano i modificirano.

Istovremeno postojanje paralelnih tipova pisma — svečanog i poslovnog — prirodna je i historijski potvrđena činjenica. U Grčkoj se već u doba starog kurziva na papirusu nalaze paralelni tipovi — knjižno ili lijepo (Buchschrift ili Schönschrift) i poslovno pismo (Geschäftsschrift). U doba uncijale živio je kao paralela ovom svečanom pismu do VII vijeka poslovni kurziv; kasnije ga je u ovoj ulozi zamijenila minuskula. Kad je u XII vijeku nestala uncijala, formirali su se zasebni paralelni tipovi minuskule: krupna i čitka liturgijska, obična knjiška i diplomatska za kancelarijske potrebe.¹⁹ Kod Slavena, ako se možda u IX i X vijeku imalo u vidu služiti se kao paralelnim tipovima svečanom ćirilicom i glagoljicom, izrađenom na bazi grčkog poslovnog pisma, dakle analogno tadašnjoj grčkoj uncijali i minuskuli (kao što je to nagađao i Durnovo) historijski uslovi nisu dali da se to ostvari, već su se oba ta pisma razdvojila teritorijalno, svako u funkciji liturgijskog pisma. Međutim praktične potrebe državnog i ekonomskog života odmah su formirale poslovnu varijantu knjiškog pisma, a možda i više lokalnih poslovnih varijanta, dok je na određenim područjima pod djelovanjem specifičnih kulturnohistorijskih faktora, kao u Duklji i Dubrovniku, dolazilo i do svojevrsnog oblikovanja knjiškog pisma u poseban tip kancelarijskog pisma. Isto se moralo ponoviti i u doba prijelaza dotadanjeg ustavnog pisma u novi sistem poluustava. Pored njegovog knjiškog tipa, koji se odmah pojavljuje u raznim varijantama u odnosu na veće ili manje udaljavanje od ustavne baze i u odnosu na zahtjeve kaligrafske estetike, formirao se i poslovni brzopis. Kao što Čerepnin konstatira u odnosu na ruski skoropis, «u najstarijim tekstovima iz XIV vijeka skoropis je toliko blizak poluustavu, da je teško razlikovati ova dva tipa pisma: primjer toga daju povelje moskovskog velikog kneza Simeona Gordog iz sredine XIV vijeka. U XV vijeku skoropis se postepeno širi kao poslovno pismo pri izradi svakojakih isprava, bilježaka i knjiga. U XVI-XVII vijeku skoropis već vlada u ovoj ulozi. U isto doba on nalazi sve veću i veću primjenu i kod prepisivanja spomenika književnog karaktera, potiskujući na ovom području poluustav. Ipak u tzv. knjiškom pismu (u spomenicima književnosti i publicistike) poluustav je vladao još tokom XVI—XVII vijeka.»²⁰

¹⁹ E. Granstrem, K voprosu o vizantijskom minuskule (Vizant. Vremennik, XIII, 1958, str. 222—245).

²⁰ Čerepnin, Rus. pal., 360.

Bez obzira na to da li ćemo funkcionalni momenat staviti, kao Ščepkin, ispred definicije tipova pisma, ili ćemo ga dodati iza definicije, naučni termin ne može da bude bez tačno određenog sadržaja. Prema tome, po pravilu »per genus proximum et differentiam specificam« treba da odredimo ta specifična svojstva, koja odlikuju poluustav na jednoj strani od ustava, na drugoj — od brzopisa. U poređenju s u s t a v o m, sve postojeće definicije poluustava navode kao njegovo osnovno svojstvo gubljenje jednostavne pravilnosti oblika slova koju Karski naziva »geometrijski princip ustava«. Meni se čini da baš navedena formulacija Karskog treba da služi kao odgovor na prigovor da i u XI-XII vijeku ima dosta tekstova s vrlo nemarnom i nepravilnom grafijom pa da bi te tekstove trebalo označiti kao poluustavne. Ali ne radi se o kaligrafskoj pravilnosti jednog konkretnog teksta, već o geometrijskom principu grčke uncijale koja je postala bazom ćirilskog ustava. Ispoljavajući se općenito u odnosu na karakter čitavog pisma, navedena pojava napuštanja grčke baze posebno se očituje u pojavi niza novih oblika slova, koji postaju karakteristični za poluustav i dobivaju značaj jednog od objektivnih elemenata u paleografskom kriteriju. Kao što ćemo vidjeti, ti novi elementi ne moraju da budu isti na čitavom prostoru ćirilice, ukoliko se poluustav regionalnih pisama razvio iz prethodnog ustava koji je u raznim krajevima formirao različite tipske varijante, ali u svim se tim novim oblicima ispoljava odstupanje od geometrijskog principa grčkog prototipa.

Čremošnik je pokušao da mjesto rastezljivog pojma pravilnosti postavi kao objektivni kriterij za definiciju ćirilskog poluustava svojstvo četverolinijskog sistema nasuprot dvolinijskom sistemu ustava. Đ. Sp. Radojičić, zadržavši kao osnovnu karakteristiku poluustava »donekle gubitak pravilnosti« i »želju za uprošćavanjem«, prihvata i Čremošnikov kriterij: »izvjesna slova napuštaju dvolinijski sistem i prelaze u četverolinijski« (Enciklopedija Jugoslavije, II, 629). Međutim Čajev i Čerepnin baš karakterišu ruski poluustav zajedno sa ustavom kao dvolinijsko pismo dok im je skoropis određen četverolinijskim prostorom.²¹ Da li Đ. Radojičić ima na navedenom mjestu u vidu samo srpski poluustav (što on ne kaže), ili se ne slaže s ruskim paleografima u odnosu na opći pojam poluustava? Moramo se opet pozvati na ono što je već rečeno o neprikladnosti dvolinijskog i četverolinijskog kriterija za razlikovanje tipova pisma u

²¹ Č a e v i Č e r e p n i n, Rus. pal. 135; isto Č a e v, 247.

ćirilici, uz napomenu da je Granstrem opravdano iznijela slične rezerve i u odnosu na grčko pismo, gdje već uncijala nije bila u pravom smislu dvolinijsko pismo, i gdje su se postanak i evolucija minuskule potpuno razlikovali od postanka i razvoja karolinške minuskule koja je dala bazu za postavljanje navedenog kriterija latinske paleografije.²² Uz ovaj razlog smatramo da kriterij dvolinijskog i četverolinijskog sistema nije uopće primjenljiv u odnosu na razlikovanje ustava i poluustava u ćirilici i iz tog posebnog razloga, što su termini ustav i poluustav prihvaćeni kao *zajednički* za ruska i za jugoslavenska ćirilska pisma i prema tome treba da budu definisani pomoću nekih *zajedničkih* bitnih oznaka.

Nije izlišno pitanje, da li se uopće može postaviti jedinstveni kriterij i dati opća zajednička definicija *poluustava* kao posebnog tipa slavenskog pisma bez obzira na specifični razvoj regionalnih pisama. U spomenutim priručnicima slavenske paleografije kao takav zajednički kriterij postavljeno je spomenuto svojstvo gubljenja geometrijske pravilnosti pisma u odnosu na grčko uncijalu kao bazu slavenskog ustava: konkretni primjeri različitih tipova južnoslavenskog i ruskog poluustava tom kriteriju odgovaraju. Mogućnost određivanja zajedničke karakteristike za oba ova glavna područja ćirilice olakšana je time što se počevši od XV vijeka, u doba tzv. drugog južnoslavenskog utjecaja, rusko pismo nalazilo pod najvećim utjecajem južnoslavenske grafije; sličnost južnoslavenske i ruske grafije u toku XV—XVI vijeka je toliko velika, da često samo pravopis omogućuje da se neki tekst stavi u jednu ili drugu recenziju. Ta činjenica u neku ruku pruža veliku pomoć južnoslavenskoj paleografiji, jer saznanja ustanovljena u ruskoj paleografiji na području evolucije poluustava mogu biti u znatnoj mjeri primijenjena na istoriju razvoja južnoslavenskog poluustava. Ali ova okolnost krije i značajne opasnosti za srpsku, bugarsku, makedonsku i rumunjsku paleografiju, ukoliko ta saznanja, stečena na osnovi studija ruskih spomenika, odvrću pažnju od specifičnih uslova razvoja pisma kod južnoslavenskih naroda i generalizacijom pogleda ometaju analitičko produbljivanje studija tih pisama. Treba pritom spomenuti i Ščepkinovu konstataciju da je »ruski poluustav XV—XVII vijeka u paleografskom smislu malo istražen — uglavnom iz tog razloga što se za ovo razdoblje vrijeme postanka rukopisa lakše i tačnije određuje po vo-

²² E. Granstrem, K voprosu o vizantijskom minuskule (Viz. Vrem. XIII, str. 226, bilj. 12.

denim znacima, po vezu (ligaturnom pismu), po ornamentu, nego na osnovu evolucije duktusa« (str. 121).

Ako je to tako u ruskoj paleografiji, vjerujem da ne ćemo preterati ako kažemo da je naše znanje na području specijalno južnoslavenskih tipova poluustava mnogo maglovitije. Studijem južnoslavenskog poluustava u općem smislu nije se još nitko bavio ni kod nas, ni kod Bugara, ni kod Rusa. Ima vrlo ozbiljnih radova posvećenih paleografskom i pravopisnom proučavanju pojedinih značajnih spomenika južnoslavenske pismenosti, pa i studiju pojedinih regionalnih škola, kao što su Rešetarove studije o dubrovačkim spomenicima, rasprava Speranskog o bosanskim rukopisima, Jagićeva analiza Poljičkog statuta i dr., ali ja ne mogu citirati nijednu studiju posvećenu evoluciji osnovnog tipa srpskog i bugarskog poluustava, tzv. resavske tradicije, a da i ne govorimo o traženju općih zakonitosti u evoluciji regionalnih pisama u odnosu na osnovni tip srpskog poluustava. Pored toga treba imati na umu da i građa obrađivana na području regionalnih škola još ni izdaleka nije spremljena za dalje uopćavanje, jer niti samo pitanje klasifikacije regionalnih škola još nije definitivno rasvijetljeno, niti je hronologija obrađenih spomenika dovoljno pouzdano ustanovljena. Spomenimo samo da je najstariji rukopis Poljičkog statuta od koga polazi studij evolucije grafije i pravopisa poljičkih tekstova datiran za sto godina kasnije nego što pokazuju vodeni znaci rukopisa,²³ a jedinstveni rukopis Skazanija Konstantina Filozofa o pismenih — najvažniji tekst za pitanje postanka tzv. resavske škole — u priručnicima paleografije navodi se kao rukopis XV vijeka,²⁴ dok ga vodeni znaci, kao i detaljniji studij pisma, pravopisa i ornamenta sigurno datiraju u četvrti decenij XVII vijeka.²⁵

Ščepkin ispravno upozorava da se na konkretnim primjerima potpuno jasno uočuju bitne razlike između ustava i poluustava. Osobito su u tom smislu karakteristični rukopisi u kojima se susreću oba ta tipa pisma. Tako je u ruskom Lavrentjevskom ljetopisu iz 1377.

²³ V. Jagić, Poljički statut (Monumenta historico-juridica, IV, 1890, IX—XL) složio se s datiranjem M. Mesića, Poljički statut (Arhiv za pov. jugoslavensku, V, 1859, 225—318), da rukopis potječe s kraja XVI vijeka; isp. V. Mošin, Ćirilski rukopisi JAZU, I, Zagreb 1955, str. 39—42) gdje je rukopis na osnovu vodenih znakova i paleografske analize datiran krajem XV vijeka.

²⁴ Prema Jagiću, Razuždenija južnoslavjanskoj i ruskoj stariny o cerkovno-slavjanskom jazyke (Issledovanija po ruskomu jazyku, SPB 1885—1895, str. 390 i d.) tako je datiran u Slav. kiril. paleografiji Karškog 1928.

²⁵ Prema podacima Arheografskog odjeljenja Narodne biblioteke u Beogradu (V. M.).

godine prvi dio pisan ustavom, a ostala knjiga poluustavom.²⁶ Iako se ovaj ruski ustav XIV vijeka po svom posebnom karakteru znatno razlikuje od južnoslavenskog, ipak se i u ruskom i u srpskom jednako osjeća tradicija pravilnosti grčke uncijale. Nasuprot tome, poređujući ustavni dio Lavrentjevskog rukopisa s poluustavnim dijelom, pada u oči koliko opći karakter poluustavnog retka i čitave strane odudara od geometrijskog principa antičkog pisma. U skladu s definicijom poluustava koju daje Sobolevski, vidimo da se u čitavom pismu napušta kaligrafska pravilnost ravnih, oblih i ovalnih poteza. Javlja se niz sasvim novih oblika slova neurednog i nelijepog karaktera: sasvim nesimetrijsko Ж, Ч u obliku nepravilne viljuške bez nožice, neukusno З sitno, bez usjeka, koso Е i drugi ležeći oblik Е s vertikalno podignutim jezičkom, novo И u jednom potezu s prečicom koja ide iz donjeg lijevog kuta prema gornjem desnom itd. Konačno, obilje varijanata za jedno te isto slovo, npr. za А s različitim oblikom stabla. Što se tiče ovih oblika, Ščepkin smatra da ovaj stariji ruski poluustav potječe neposredno iz ruskog ustava XIV vijeka; ja bih dodao — na bazi poslovne varijante ruskog ustavnog pisma, gdje su se u toku prethodnog razdoblja već formirali razni, bilo strukturno, bilo kaligrafski pojednostavljeni oblici.

Analogan utisak dobiva se poređenjem ustavnih i poluustavnih strana u južnoslavenskim rukopisima gdje se oba tipa pisma javljaju zajedno. Osobito je u tom pogledu karakterističan rukopis Varlaama i Joasafa Jugoslavenske akademije iz treće četvrti XIV vijeka.²⁷ U ovom primjeru poluustavni dio ne odudara mnogo od ustavnog u odnosu na pažnju prema općoj urednosti teksta, ali u odnosu na strukturu pisma analogan je navedenom ruskom primjeru. I ovdje nasuprot ravnom ustavnom retku vidimo poluustavni s neuredno stršećim stablima i repovima. Pored tradicionalnih ustavnih oblika za niz slova pojavljuju se ovi oblici: tronogo Т; pored ustavnog т s ravnim stablom i ravnom prečicom — nemarno napisani oblici s dugačkim stablima nejednake dužine i pravilnosti i s vijugavim prečkicama; pored starog Ч u obliku simetrične viljuške — novi jednostrani oblik; razni oblici slova А sa stablima različite dužine, naklonjenima u raznim pravcima. Svi ti novi oblici, kao i drugi poluustavni elementi koje nalazimo u tekstovima XV vijeka — kvadratno

²⁶ Isp. snimak ustavnog teksta kod Čerepnina, Rus. pal. 209, a poluustavnog kod Karskog. Slav. kiril. pal. str. 419, snimak 61.

²⁷ Primeri oba tipa na snimku iz rukopisa Varlaama i Joasafa JAZU: Mošin, Čir. rukop. JAZU, II, 1952, br. 40.

B, Б koje teži jednopoteznom obliku, Ж od tri neuredno ukrštena poteza — javljaju se prije toga u srpskom kancelarijskom pismu. U knjiško pismo oni polako prodiru u toku prve polovice XIV vijeka i u sredini istog stoljeća postaju karakteristični oblici novog tipa srpskog poluustava.²⁸

Ne ću pogriješiti ako pretpostavim sličan način formiranja poluustava i na bugarskom području. S obzirom na bugarsko pismo koje je utjecalo na formiranje ruskih tipova poluustava u doba drugog južnoslavenskog utjecaja Ščepkin fiksira tri posebna tipa »istočnobugarskog poluustava«: 1) prvi trnovski, vertikalno orijentisan, umjeren obli tip koji je poslužio izvorom i za rumunjsko pismo; 2) drugi trnovski, nagnut naprijed, dosta oštar, lijep i 3) »okrugli grčki tip« koji svojim zaobljenim oblicima direktno oponaša vizantijsku minuskulu. Ovaj posljednji tip (kojim je u Rusiji pisao mitropolit Kiprijan na kraju XIV. vijeka) formirao se u sredini XIV vijeka i tipičan je za rukopise iz posljednje četvrti XIV vijeka, među ostalim i za pismo pojedinih isprava. Pored grčkih pozajmica — *α*, *ε*, ovalnog B, ovalnog З, jednostranog T — ovdje nalazimo i uproštene oblike pojedinih slova kao Ж, Ч preuzete iz kancelarijskog ranijeg pisma. Mislim da bi se ovaj tip bugarskog pisma s kraja XIV vijeka trebao smatrati tipičnim bugarskim poluustavom — posebnim bugarskim sistemom, paralelnim navedenim poluustavnim pismima ruskom i srpskom.

Navedeni karakterističan momenat uklapanja uproštenih oblika prethodnog poslovnog ili kancelarijskog pisma u knjiško pismo, uz opće napuštanje geometrijskog principa grčke uncijalne baze, trebalo bi — po mom mišljenju — dodati dosadašnjoj definiciji poluustava. U tom bi smislu postanak poluustava u svim njegovim regionalnim tipovima bio donekle analogan postanku latinske i grčke minuskule, gdje su ulogu presudnog formanta učinili elementi što ih je knjiška uncijala preuzela iz diplomatskog kurziva.

Kao na važno pomoćno sredstvo za datiranje poluustavnih tekstova Ščepkin upozorava na evoluciju sistema kratica, posebno na upotrebu nadrednih slova bez title. Dok do XIV vijeka titla dolazi obavezno iznad kraćenih riječi (izuzetak — prijedlog *ωτ*), u prvoj polovici XV vijeka češće se javlja bez titla slovo Д; u drugoj polovici XV vijeka nadolaze kao nadredna bez title Д, Ж, З, М, Т, X, grupa

²⁸ Isp. V. Mošin, Hist. zb. 1949, 321; isti, Cir. rukop. JAZU I, 1955, str. 12—13; isti, K datirovke rukopisej iz sobranija A. F. Gilferdinga Gosudarstvennoj Publichnoj biblioteki (Trudy otdela drevnerusskoj literatury, XV, 1958, str. 409—410).

ДО, Т без nožice; u XVI vijeku — Б, Г, лежеће Р, И као dvije kose paralelne crtice, rjeđe H i K, X u obliku horizontalne petlje; u XVII vijeku grupa Pw sa P koje se diže iz srednjeg poteza omega. Da li su to svojstva samo ruskog poluustava ili isti hronološki okviri postoje i u južnoslavenskim tekstovima? Gdje se javljaju ranije; prema tome, otkuda se širi ovaj proces evolucije — sa Balkana u Rusiju ili obrnuto, odnosno naizmjenično? Konačno, da li ovaj elemenat treba da smatramo za bitno svojstvo grafijskog sistema poluustava, ili kao pomoćno sredstvo koje paleografskom kriteriju pruža ortografija? U svakom slučaju, iako ti oblici kratica čine jedan od grafijskih elemenata pisma, oni nisu ovdje mjerodavni kao bitna karakteristika baš poluustava, budući da se isti sistem u XV i XVI vijeku nalazi i u ruskom brzopisu; tek od XVII vijeka nastaje razlika, ukoliko u poluustavu i dalje živi sistem XVI vijeka, dok ruski brzopis razvija sasvim poseban način na tom području.²⁹ Pored sistema upotrebe nadrednih slova bez title treba imati u vidu i sistem ligatura koji isto tako ima svoju evoluciju, a koji u većoj mjeri nego nadredna slova predstavlja baš grafijski elemenat pisma.

Trebalo bi skrenuti pažnju i na još jednu pojavu, koja je u suštini pravopisnog karaktera, ali koja se u najjačoj mjeri odražuje na grafijskoj slici poluustavnih tekstova: to su nadredni znaci akcenata i spiritusa. Njih nema do sredine XIV vijeka, tj. do pojave poluustava, a onda se oni stalno drže u srpskim, bugarskim, rumunjskim i ruskim poluustavnim tekstovima. Za razliku od spomenutog sistema kratica koji se u XV—XVI v. jednako razvija na području poluustava i brzopisa, akcenatski se znaci ne upotrebljavaju u brzopisnim tekstovima i sa ovog gledišta mogu se smatrati u većoj mjeri karakterističnom osobinom poluustava; ali s druge strane oni se u XIV—XV v. jednako upotrebljavaju i u ustavnim tekstovima. Stoga i ovaj elemenat, koji inače ide u sklop grafijske slike poluustava, ne može da se uzme kao jedna od komponenata u definiciji pojma poluustava, pogotovo dok se paleografija ne opredijeli sigurno prema pitanju tipova pisma na zapadnom južnoslavenskom području, gdje se upotreba akcenatskih znakova uopće nije udomila. Što se tiče svog značenja za paleografski kriterij, sistem spiritusnih i akcenatskih znakova još nema tolike važnosti kao sistem kratica, jer dok se na ovom području jasno izdvajaju hronološki presjeci mjerodavni za datiranje rukopisa, evolucija akcenatskih znakova u tekstovima od XIV do

²⁹ Ščepkin, str. 123—124.

XVII vijeka još je potpuno neistražena. Nije isključena mogućnost da će dalji studij ovog elementa pokazati neke hronološke presjeke u evoluciji sistema akcenatskih znakova, možda u vezi s evolucijom fonetike na raznim jezičnim i dijalekatskim područjima, ali to je zasada još samo jedan od zadataka slavenske paleografije u vezi s historijskom fonologijom.

*

Ščepkin je karakterisao brzopis (skoropis) kao tip pisma usmjeren prema znatnom ubrzavanju procesa pisanja, što se postiževa: 1) većom slobodom pritisaka i zamaha koji izbacuju krakove slova prema gore ili prema dolje, 2) povezivanjem susjednih slova i 3) većim brojem kratica. Čajev i Čerepnin su tome dodali kao bitne osobine: redovno izbacivanje slova iznad retka i mnogolikost istih slova u ovisnosti od udobnosti za pokrete pera. Ščepkin je pritom istakao i mogućnost drugog načina za postizavanje brzog pisanja — jednoliki obli duktus, pri čemu pritisci ili zamasi pera ne igraju značajnu ulogu. Takav je karakter vizantijskog brzopisa (minuskule), koji se odrazio u tipu južnoslavenskog brzopisa i pod njegovim utjecajem nastalog zapadnoruskog, dok se moskovski brzopis karakteriše baš jakim i dugim zamasima poteza.

U svom kratkom priručniku ruske paleografije Horodyski je istakao tezu da je mjesto rođenja ruskog brzopisa bilo u kancelariji litavskih knezova, odnosno u poljskoj državnoj kancelariji Vladislava Jagela i da su na formiranje tog pisma osobito utjecala dva faktora: utjecaj južnoslavenskih emigranata i moćan utjecaj zapadne kulture iz Poljske. Izbjeglice iz Srbije i Bugarske donijeli su u Istočnu Evropu svoj poluustav formiran pod izvjesnim utjecajem vizantijskog kurziva (treba reći minuskule), a ruski su pisari u krakovskoj kancelariji prilagodili taj tip ćirilskog pisma duktusu latinskog kurziva. Potpuno prihvatajući tezu o ulozi južnoslavenske emigracije pri formiranju ruskog brzopisa, kao i izvjesnog utjecaja zapadne tradicije, ne bih se složio s hipotezom o isključivoj ulozi baš litavsko-ruske sredine gdje bi se imao roditi ruski poluustav: isti tip tog pisma nalazimo u XIV vijeku kako na litavsko-ruskom tako i na moskovskom terenu, a glavno, osnovnu podlogu tog brzopisnog tipa ne čini južnoslavenski poluustav, nego baš ruski, kako to jasno pokazuje snimak Jagelove povelje iz 1410. god. (Horodyski, fot. 5) s tipičnim ruskim oblicima slova, kao što je npr. položeno E, i s ruskim pravopisom

(kao što je upotreba malog jusa za *ja* iza konsonanata). Što se tiče južnoslavenskog utjecaja, Ščepkin je konstatirao da je južnoslavenski utjecaj od samog početka jače izbio u zapadnoruskom brzopisu nego u moskovskom: ovaj je tek u drugoj polovici XV vijeka počeo formirati nove oblike koji se razlikuju od ruskog poluustava XIV vijeka a pozajmljeni su iz južnoslavenskih izvora.

Moskovski i zapadnoruski brzopis počeli su da se pomalo razilaze u svojoj evoluciji tek od XV vijeka, jače se razdvajaju tokom XVI vijeka i u XVII vijeku predstavljaju potpuno različite tipove. U moskovskom brzopisu, pored mnogobrojnih zasebnih duktusa kancelarijskog pisma, stvara se u XVII vijeku poseban kaligrafski tip zastupljen u »Propisima« — azbukovnicima. Na jugozapadnom terenu spomenuti litavsko-ruski tip brzopisa razvija se u XV—XVI vijeku prvenstveno u kancelariji velikih knezova litavskih u Vilnu: bliži je poluustavu, pokazuje jaču zavisnost od južnoslavenskog kancelarijskog pisma, posebno po dugim izvijenim repovima stabala, po manjoj upotrebi kratica i po rastavljenom pisanju slova. U XVII vijeku od vilenskog se brzopisa odvaja posebna kijevska škola s težnjom prema kurzivnom povezivanju slova u veće komplekse i s posebnim stilističkim oblikovanjem teksta pomoću zaobljenih poteza i izvijenih repova. U drugoj polovici XVII vijeka ovo se pismo kijevske duhovne škole širilo u Moskovsku Rusiju kao jedna vrsta knjiškog brzopisa, a prelazilo je i na Balkan, pripremajući put ekspanziji ruskog pisma i pravopisa u XVIII vijeku.

Pitanje uzajamnih odnosa južnoslavenskog i ruskog brzopisa mnogo je kompliciranije nego što se čini na prvi pogled. Tomu je razlog ne samo to što utjecaj nije išao u čitavom razdoblju od XIV do XV vijeka direktno sa Balkana u Istočnu Evropu, već se taj proces razvijao naizmjenično (u XVII vijeku kijevski se brzopis širio ne samo u Moskvu nego i u Balkanske zemlje), nego i to što su se i na Balkanu formirali zasebni tipovi brzopisa koji su se u međusobnom ukrštavanju i uzajamnom utjecanju širili sa svog užeg područja u raznim pravcima.

Bugarska nije prihvatila i nije razvila u svojoj kancelariji diplomatsku minuskulu srpsko-dubrovačkog tipa, već je u posljednjoj četvrti XIV vijeka paralelno s poluustavom stvorila svoj tip oblog brzopisa na bazi Jevtimijeva tipa bugarskog poluustava. Mitropolit Kiprijan prenio ga je u Rusiju: u Vilno i Kijev kao mitropolit Kijevsko-litavski za vlade Olgerda, Vitovta i Jagela počevši od 1375. godine; kasnije u Moskvu kao mitropolit cijele Rusije od 1390 do 1406

godine. Tu je ulagao ogromne napore na obnavljanju ruske književnosti poslije razorenja Moskve 1382. god., kad su u izgorjelim moskovskim crkvama uništene čitave biblioteke koje su u Moskvu ispred Tatara sklonili iz čitave okoline. Mnogobrojni bugarski i srpski pisari dovedeni ovamo radi tog posla širili su svoje tipove pisma. Ali isti je tip pisma išao iz Bugarske pri kraju XIV i u prvoj polovici XV vijeka i u srpsku despotovinu, gdje je bugarska emigracija našla sklonište pod pokroviteljstvom despota Stefana i Đurđa Brankovića i gdje je odigrala određenu ulogu pri formiranju resavske škole.

Spomenuli smo da u doba rađanja poluustava i brzopisa kao paleografski različitih sistema počev od sredine XIV vijeka oba ova tipa pokazuju vrlo veliku sličnost i tek se kasnije postepeno osamostaljuju. To isto zapažanje o ruskom pismu treba da primijenimo i na južnoslavenske tekstove. Tako je npr. A. Belić kvalificirao pismo zagrebačkog Zbornika Vladislava Gramatika iz 1469. godine kao brzopis, dok sam ga ja označio kao sitni poluustav. Povećani snimak Vladislavova teksta pokazuje sve tipične oblike poluustavnog pisma Jevtimijeva oblog tipa s dosljedno provedenim resavskim pravopisom i uz pažljivo obilježavanje spiritusa i akcenata. Vrlo je značajno da i u »mikroskopskom« pismu glosa u ovom rukopisu nalazimo potpuno isti pravopis i gotovo sasvim isti tip pisma, tek bi možda produžena stabla kod izvjesnih slova i malo više zaobljeni karakter pisma mogao opravdati da to pismo glosa kvalificiramo kao brzopis.

U daljem razvoju na području ovog osnovnog tipa srpskog pisma, koji se u raznim varijantama grafije i u raznim stepenima vjernosti tradicijama resavskog pravopisa čuvao na teritoriju negdašnje Nemanjićke države i zajedno sa srpskim seobama u toku XV—XVII vijeka širio u Slavoniju i u Vojvodinu, mogla bi se nazrijeti dva glavna tipa srpskog brzopisa. Prvi u većoj mjeri čuva vezu s poluustavom i većinom dolazi u zapisima na knjigama, a kasnije i kao brzopisni tip knjiškog pisma. Drugi tip mogli bismo nazvati epistolarnim: u njemu se više osjećaju tragovi srednjovjekovne kancelarijske minuskule, a u toku XVI i XII vijeka on dolazi pod jači utjecaj spoljnih faktora, napose latinskog pisma koje je moćno prodiralo na pravoslavni Balkan zajedno s katoličkim misionarstvom u doba kontrareformacije. Latinski dopisuju ne samo svećenici unijati, već i pravoslavni episkopat u svojim vezama s Rimom, Venecijom i Njemačkim carevima, a to poznavanje latinskog pisma utječe na evoluciju srpske brzopisne grafije. (Vidi u mom Albumu ćirilskih rukopisa JAZU snimke marčanskih akata, spisa episkopa Pavla Zorčića i dr.,

a isto tako i latinske zapise patrijarha Arsenija IV.). S druge strane sve jače veze s Rusijom u XVI i XVII v., u doba nada koje je kršćanski svijet pod Turcima polagao u pomoć Trećeg Rima, otvarale su vrata širenju ruskog utjecaja. Stoga zaista nije teško u razvoju srpskog brzopisa u XVII vijeku otkriti jake tragove utjecaja kijevske škole koja je sama u znatnoj mjeri stajala pod utjecajem latinskih tradicija koje su dolazile iz Poljske. U složenom procesu te evolucije ne smiju se previdjeti ni veze srpskog naroda s rumunjskim zemljama. Tu na vlaško-moldavskom terenu ukršteni bugarsko-srpsko-ruski utjecaji formirali su posebne tipove brzopisa koji su opet sa svoje strane utjecali na evoluciju pisma i u Rusiji i na Balkanu.

Poseban razvoj doživjela je ćirilica na zapadnobalkanskom terenu. Onaj poseban tip grafije koji se u toku srednjeg vijeka rodio na dukljansko-humsko-bosanskom području, u svojem daljem životu, u zasebnim kulturnohistorijskim prilikama, na teritoriju bosanske države formirao je jedan poseban sistem pisma i pravopisa. Petrificirana dukljansko-bosanska grafija s tragovima utjecaja makedonske i glagoljske pismenosti stajala je u toku XIII—XV vijeka po strani od grafijske i pravopisne evolucije koja se odigravala na susjednom teritoriju Nemanjićke države. Starinski tip pisma koji se drži u bosanskim tekstovima Sv. Pisma i bogoslužbenim knjigama, gotovo u istom obliku služi i kancelarijskoj prepisci (sa izuzetkom kratkih razdoblja kada su bosanski vladari, zbog političkih odnosa prema Nemanjićkoj Srbiji, dovodili na svoj dvor srpske pisare). Taj je tradicionalni tip pisma prešao i u tekstove Novog vijeka uz izvjesne lokalne varijante na područjima gdje je posebna dijalekatska sredina pogodovala formiranju posebnih pravopisnih sistema, a spoljni su utjecaji izazivali pojavu novih specifičnih regionalnih oblika u grafiji. Mi se slažemo sa starom klasifikacijom Ivana Berčića koji je na području zapadne ćirilice fiksirao tri zasebne škole: bosansku, na terenu štokavske ikavštine, splitsko-poljičku na teritoriju čakavske ikavštine i dubrovačku koja pripada hercegovačkoj ijekavštini — svaka s posebnom tradicijom svog poslovnog pisma, i svaka s posebnim tipovima grafije i pravopisa u svojim štampanim izdanjima. Uska teritorijalna i kulturna povezanost ovih područja, a posebno međusoban utjecaj štampanih izdanja, sprečavali su zatvaranje svakog od tih terena u okvir samostalnog razvoja i pogodovali snažnom miješanju grafijskih i pravopisnih tradicija. Nasuprot ovom katoličkom području ćirilice s težnjom prema nivelaciji regionalnih škola treba istaknuti činjenicu izdvajanja zasebnih tipova pisma na pose-

bnim kulturnohistorijskim područjima — neugledne »bukvice« ili »bekavice« kao pisma školskih tekstova prema pravoslavnim bukvarima te karakterističnog »begovskog pisma« kao zasebnog tipa bosansko-hercegovačkog brzopisa na muslimanskom terenu. Mislim da ne ćemo mnogo pogriješiti, ako knjiški tip pisma na području zapadne ćirilice ovog novovijekog razdoblja označimo kao poluustav, dok pismo kancelarijskih akata i privatne prepiske očito predstavlja razne lokalne tipove brzopisa. U toku ovog razdoblja života zapadne ćirilice do jačeg su značenja došle bosanska i poljička struja, zahvaljujući ulozi koju je u određenim razdobljima katolička crkva dala ćirilskoj tradiciji u sistemu bogoslovskog školovanja u franjevačkim samostanima u Bosni i u »Slovinskom seminaru« u Priku kod Omiša. Ali školsko rukopisno tipiziranje Divkovićeve štampane azbuke u Bosni i poljičke brzopisne tradicije u Priku nije dovelo do formiranja dovoljno izrazitih brzopisnih tipova, kakve nalazimo u XVII—XVIII vijeku na istočnom srpskom području, a pogotovo u istočnoj Evropi.

U vezi s gornjim razmatranjem htio bih da se u zaključku osvrnem na jednu metodološku postavku koju je G. Čremošnik osobito istakao na početku svojih »Studija« 1941. god. Prekoravajući ćirilske paleografe zbog toga »što su svi dosadašnji paleografski radovi uzimali u obzir gotovo isključivo samo pismo knjiga i jedva uzgred se osvrtnali na pismo povelja i kancelarijskih akata«, Čremošnik kaže da je to » iz osnova pogrešno. Novotarije u pismu su veoma sporo prodirale u pismo knjiga, a neke novotarije uopšte nisu nikada mogle prodrati u njih. Novo se nije moglo stvarati u manastirima, nego u svetovnim kancelarijama vladara . . . Pokretači i širitelji novotarija u pismu su logoteti i dijaci svetovnih kancelarija i *ćirilska paleografija trebala je uzeti taj momenat kao osnovu svakog raspravljanja*« (kurziv je moj, V. M.).

Da li je Čremošnik, pripisujući u evoluciji ćirilice presudnu ulogu promjenama koje su se odigravale na području kancelarijskog pisma, imao u vidu slavensko ćirilsko pismo uopće, ili samo južno-slavensku ćirilicu, ili možda samo srpsku? Mislim, da je on imao u vidu samo ovo posljednje, koje je zaista odlično poznavao zahvaljujući svojim dugogodišnjim studijama srednjovjekovnih povelja i pisama. Ali srpsko je pismo postojalo i nekoliko stoljeća prije formiranja Nemanjićke kancelarije koja nam je ostavila bogatu arhivsku građu, a i poslije nestanka te kancelarije kad su srpske zemlje pale pod Turke — kako bi se mogla proučavati evolucija pisma u tom razdoblju izvan »kancelarijskog« osnova za posmatranje? U mnogo

težem položaju našla bi se paleografija na bugarskom terenu, gdje je od čitave srednjovjekovne vladalačke arhive ostalo svega 8 povelja, a još gore u Rusiji, gdje historijske prilike uopće nisu dovele do stvaranja posebnog srednjovjekovnog sistema kancelarijskog pisma. Srednjovjekovna je Rusija ostavila malo originalnih pravnih isprava. Sve što je ostalo, pisano je knjiškim pismom veće ili manje pravilnosti. Tatarska je najezda u sredini XIII vijeka uništila kneževske arhive, a iduće dvjestagodišnje razdoblje tatarskog jarma nije davalo prilike za razvoj kancelarijskog djelovodstva i formiranje kancelarijskog brzopisa. Baš onda kad se u Srbiji formirao karakterističan tip kancelarijske minuskule, u Rusiji nemamo ništa što bi se s njim moglo uporediti, već samo poslovni, uprošteni sistem knjiškog pisma.

Sasvim suprotan odnos vidimo u rukopisnom razdoblju Novog vijeka. Nagli razvoj administrativne centralizacije u ujedinjenoj Moskovskoj državi poslije oslobođenja od Tatara i u Litavskoj kneževini pružio je najpovoljnije uslove za razvoj kancelarijskog djelovodstva, a veze sa zapadnim dvorovima koji su tada imali već rutiniranu tradiciju pismenog poslovanja, trebale su da jako utječu na formiranje takvog poslovanja i u Rusiji. U takvim prilikama baš »skoropis« postaje najkarakterističniji reprezentativni tip ruskog pisma i njegova evolucija od XV do XVIII vijeka u njegovim varijantama moskovskoj, bjeloruskoj i ukrajinskoj u tom razdoblju zaista može da se uzme kao »osnov paleografskog posmatranja«. Čremošnik, čija je pažnja bila koncentrisana na srpskoj ćirilici, nije poznao historiju ruskog brzopisa; a da ju je upoznao, vidio bi da je baš ta vrsta pisma najviše privlačila pažnju ruskih paleografa počev od sredine prošlog stoljeća (V. Undoljski, P. Ivanov, I. Saharov), a na kraju XIX i na početku XX vijeka bila vrlo ozbiljno tretirana u priručnicima I. Kamanina 1899, A. Sobolevskog i S. Ptašickog 1903 i 1906, V. Majkova 1906, I. Beljajeva 1907 i 1911 i K. Kolesnikova 1910—11 i 1913—14. Vrlo veliku pažnju posvećuju ruskom skoropisu i noviji udžbenici N. Čajeva i L. Čerepnina 1947 i L. Čerepnina 1956. Kao što je rečeno, ruski je brzopis u XVII vijeku učinio izvjestan, a u XVIII vijeku presudan utjecaj i na razvoj pisma u Srbiji i u Bugarskoj te se zaista u tom razdoblju može da sa paleografskog gledišta smatra za »vodeći tip« pisma.

Nasuprot tome, ni u Srbiji, ni pogotovo u Bugarskoj, u tim stoljećima turskog jarma nije uopće bilo državnog samostalnog života, a prema tome ni vladalačkih kancelarija. Zajedno s gubitkom politi-

čke samostalnosti presječen je i razvoj kancelarijskog poslovanja, a s time u vezi i prirodna evolucija kancelarijskog pisma. U XV—XVII vijeku na Balkanu živi gotovo sama crkvena knjiga s tradicionalnim poluustavnim pismom, a brzopis životari u zapisima na knjigama, sve dok nije nova škola donijela nove tipove kurzivnog pisma s novim školskim pravopisom.

Prema tome evolucija kancelarijskog pisma može da bude izvanredno intenzivna i karakteristična, ali samo u onim razdobljima kada prilike državnog života pogoduju razvoju kancelarijskog poslovanja. Ali i u takvim razdobljima, kada evoluciju kancelarijskog pisma možemo da paleografski tačno odredimo i hronološki klasificiramo, ona ipak ostaje mjerodavna uglavnom samo za datiranje brzopisnih tekstova, dok njezin utjecaj na razvoj drugih vrsta pisma ne mora da bude očevidan i presudan kao kriterij za datiranje. Međutim baš na području knjiškog pisma imamo posla s najvećim brojem nedatiranih spomenika i baš oni traže što pouzdaniji paleografski kriterij, ukoliko ga ne nadoknađuje filigranologija.

Mislim dakle, da nijedan tip pisma ne može da bude uzet kao »osnov paleografskog posmatranja« u općem smislu. U izvjesnim razdobljima i na pojedinim terenima jedan ili drugi tip pisma može da zauzme ulogu vodećeg tipa u vezi s izvjesnim kulturnohistorijskim faktorima: u doba hristijanizacije i stvaranja liturgijske pismenosti — ustavno liturgijsko pismo, u doba širokog administrativnog poslovanja državnog aparata — kancelarijski brzopis. U takvim vremenskim i lokalnim presjecima evolucija dotičnog tipa pisma može da postane vrlo karakteristična i pojedini momenti njenog utjecaja na razvoj drugih tipova mogu da dadu značajne podatke u smislu paleografskih oznaka, kao što je npr. pitanje postepenog prodiranja brzopisnih kratica u poluustavne tekstove.

Čremošnikov metodološki stav treba da modificiramo u tom smislu da u onim razdobljima kada kulturnohistorijski preduslovi daju osobiti značaj razvoju jednog ili drugog tipa pisma, paleografija treba da koncentriše naročitu pažnju na evoluciji dotičnog tipa i na pojave njenog utjecaja na druge tipove. Ovo posljednje treba da se uvijek promatra u recipročnom odnosu, jer utjecaji rijetko mogu da budu jednostrani, već su obično uzajamni. Nisu samo oblici kancelarijskog pisma prodirali u knjiški ustav u doba stvaranja srpskog poluustava, već je i knjiško pismo djelovalo na evoluciju kancelarijskog, pa ga je povremeno i potiskivalo, kao što je to bilo s prodiranjem poluustava u srpsku kancelarijsku praksu u XV vijeku.

Résumé

REMARQUES MÉTHODOLOGIQUES SUR LES TYPES D'ÉCRITURE CYRILLIQUE

L'auteur n'admet pas l'opinion que les termes usuels dans la paléographie slave — *ustav*, *poluustav* et *skoropis* devraient être remplacés par les termes dont on se sert dans la paléographie latine. Les termes mentionnés s'emploient dans les écrits cyrilliques depuis des siècles et pratiquement les paléographes slavissants discernent sans peine ces types d'écriture. Théoriquement, ce qui a plus d'importance — la terminologie slave a pour base un autre critère que celui de la paléographie latine et les termes de majuscule, onciale, demi-unciale et cursive ne sont pas adéquats d'*ustav*, de *poluustav* et de *skoropis*. Cependant il existe une certaine divergence de conceptions de ces termes et de cadres chronologiques de la durée de ces types d'écriture, et ce fait exige la nécessité de faire préciser la terminologie slave du point de vue de la paléographie.

Ustav, «*ustavnoe pis'mo*», quoique formée sur la base d'écriture onciale grecque, ne correspond pas au critère formel du système bilinéaire. On rencontre déjà dans les plus anciens textes slaves certaines lettres qui poussent de traits en haut et en bas de la ligne. Le mot *ustav* signifie règle, d'où *ustavnoe pis'mo* signifie *écriture régulière* qui correspond à la régularité géométrique de l'écriture des livres grecs. Néanmoins, *ustav* comme un type paléographique n'embrasse pas seulement l'écriture calligraphique, mais dès sa naissance il reçoit sa variante non-calligraphique employée dans le but pratique. Cette «variation pratique» d'*ustav*, selon la terminologie de la paléographie russe «*delovoe pis'mo*», se présente surtout dans les textes russes écrits sur l'écorce de bouleau.

Dans les conditions de l'emploi perpétuel dans les chancelleries princières cette «*écriture pratique*» pouvait acquérir avec le temps une forme typique — espèce de l'écriture diplomatique. Un tel type se forma sur le territoire du royaume serbe de Douklia (Dioclée — Zéta), selon toute vraisemblance sous l'influence de la correspondance fréquente avec des chancelleries latines des villes dalmatiennes et italiennes. Adaptée par Raguse et par l'Etat des Némanides cette écriture au XIIIe siècle forma le type de *demi-minuscule*, qui à la fin du siècle se développa en forme spéciale de la *minuscule diplomatique serbe*. Durant cette époque ni Russie ni Bulgarie n'ont formé de type analogue de l'écriture diplomatique.

Poluustav, *poluustavnoe pis'mo*, au point de vue de calligraphie signifie «*écriture demi-régulière*», c'est à dire écriture simplifiée des documents et des inscriptions, ce que nous avons qualifié comme «*variation pratique*» d'*ustav*. Pourtant, comme terme paléographique *poluustav* signifie un certain type de «*libraria*», écriture des livres qui au XIVe siècle se développa de l'*ustav* en délaissant le principe géométrique d'alphabet grec et qui subsistait dans les manuscrits cyrilliques jusqu'au XVIIIe siècle. On ne pourrait appliquer à ce type, par rapport à l'*ustav*, le système quadrilinéaire comme une qualité essentielle. D'une part tous les textes d'*ustav* datant du XIIIe et XIVe siècle ne sont pas bilinéaires; d'autre part *poluustav* russe de type ancien n'est pas quadrilinéaire. Il serait aussi injuste de considérer le *poluustav* comme le type non-calligraphique, car dans les manuscrits du XVe—XVIIIe siècle le *poluustav* a justement le caractère calligraphique par contre au *skoropis* dépourvu de ce caractère.

Skoropis (mot traduit de *tahygrapheia*) comme le type paléographique apparaît simultanément avec le *poluustav*, comme sa «*variation pratique*» au milieu du XIVe siècle. A l'époque de l'influence des Slaves du Sud à la fin du

XIVe et au XVe siècle les types balkaniques de skoropis (ou brzopis) exerçaient une certaine influence sur la formation du skoropis lithuanien-russe et moscovite. La conquête turque abolissant les royaumes serbe et bulgare avec leurs chancelleries a rompu l'évolution de l'écriture diplomatique chez ces peuples. Skoropis plus ou moins semblable au poluustav subsistait aux Balkans dans les types locaux jusqu'au XVIIe siècle où il tomba sous l'influence de la cursive latine d'Occident et du skoropis russe de Kiev. Par contre, le développement de l'administration centralisée dans la Russie du XVe—XVIIe siècle attribuait beaucoup au développement du skoropis. Il reçut au XVIIe siècle sa variation calligraphique et à l'époque des vives relations avec les Slaves balkaniques exerçait une certaine influence sur la formation de la cursive chez les Serbes et Bulgares.

